

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS ÚJ ÚTJAI

ATÖRTÉNELEM az emberi élet megnyilvánulásainak fejlődését törekszik rekonstruálni, de csak azokét, melyeknek a kultúra valamely értéke szempontjából közvetlen vagy közvetett jelentőségük van. Minden kornak azonban megvan a maga sajátos értékadata, melynek polarizált fényében a múlt más és más reliefben jelenik meg. A középkori krónikás transcendens világfelfogása például más eseményeket tart fontosaknak s ezeket is egészen másképp fogja fel, mint a XVIII. század racionalizmusa, melynek a múlt rekonstrukciójában is legfőbb értékmérője az ész. A kortudat, a mindenkori jelen álláspontja már eleve mindig színezi a történeti felfogás tartalmát és módját. De ezen a viszonylagos kereten belül a történeti anyag kiválasztását, megítélését és feldolgozását tovább befolyásolja a történetírónak egyéni elmeformája is: vallási, erkölcsi, politikai felfogása, öntudatos vagy öntudatlan világszemlélete, ösztönszerű avagy elvi értékelő álláspontja, melyhez mérve válogatja ki és csoportosítja a múlt rengeteg anyagát s ítéli meg a múlt embereit, mozgalmait és intézményeit. Ha pedig nem akarja megítélni s valamiféle fejlődési sorba állítani őket (ami már értékelést jelent), akkor meg objektivitásra törekedve, pusztán a források feltárására, oklevélanyag közlésére, adatok egybegyűjtésére szorítkozik s lemond a múlt képének egységes és eleven megrajzolásáról. Az ilyen szellemtelen „néma“ történész ahhoz a munkáshoz hasonló, aki egy régi vár omladékainak köveit csak összehordja és megtisztogatja. Még csak kőművesnek sem mondható, mert ez már malterrel a köveket össze is ragasztja. Az igazi historikusnak az építész föladatát is vállalnia kell: a régi vár tervét a maradványok alapján képzeletében megrajzolja, a hiányzó pilléreket és íveket újra megfaragja annak a stílusnak szellemében, melynek nyelvén a kőmaradványok és omladékok beszélnek. A történész tehát újraszervezt, a múltat újraépíti: egészen kihúzza azokat a szellemi vonalakat, melyeknek csak egy-egy irányt mutató része maradt meg számunkra. Az objektív ismeret csak messzecsillogó eszmény, melyet folytonos újabb és újabb kutatással, anyagismerettel és átértékeléssel iparkodik a történettudomány megközelíteni, épúgy mint ahogy a természettudomány sem tudja elélni tárnai a valóság adaequát képét, hanem folyton nagyszámú hipotéziseket alkot, melyeknek éppen folytonos és fáradhatatlan javításában áll a tudomány haladása. Az ismeretideál mindkét területen formailag ugyanaz, csakhogy a történettudomány tárgya még sokkalta bonyolultabb: az emberi szellem és élet fejlődése. Az emberi szellem magáraeszmélésének egyik legérdekesebb lát-

ványa nyomon kíséni a történeti felfogás tartalmának és módjának az utóbbi évtizedekben végbement változásait: micsoda szempontokban egyre gazdagodó ideológia és módszer irányítja a mai történetírást? hogyan alakult át a politikai történet, az irodalomtörténet, művészettörténet, egyháztörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, jog- és alkotmánytörténet szelleme? milyen új módszerekkel dolgoznak a történelem segédtudományai, hogyan siet segítségére a történelmi rekonstrukciónak a modern régészet, néptudomány és nyelvtudomány?

E sokágú feladatkör tüzetes megvizsgálására vállalkozott a magyar fiatalabb történetírói nemzedék színe-java a Hóman Bálint szerkesztésében megjelent „A magyar történetírás új útjai“ című remek kötetben (kiadta a Magyar Szemle Társaság, 1931). Ha keresem azokat az alap gondolatokat, amelyek a tanulmányok legtöbbször egy közös szellemben kapcsolják, amelyek gondolatmeneteik főidegei, akkor ezeket két központi eszmében találom meg, amelyek egyszersmind a mai magyar történetírás legfőbb jellemző jegyei is: 1. a szellemtörténeti irányban és 2. a történetírássra, mint nemzeti tudományra vonatkozó állásfoglalásban.

I. Hogyan alakul ki a modern szellemtudományi irány és módszer? Ha e kérdésre felelni akarunk, vissza kell nyúlnunk a XIX. századeleji idealisztikus filozófiára, mert ez avatta a XIX. századot a történettudomány századává, saeculum históriáimmá. Hegel alap gondolata: csak a szellemet tudjuk mint valóságot közvetlenül megragadni, a szellem lényege és értéke pedig csak a történeti fejlődésben tárulhat fel előttünk. A korhangulat erősen kiábrándult a XVIII. századi felvilágosodás történetellenes racionalizmusából, mely a társadalom képét egyedül az autonóm, „tisztá“ ész alapján akarta újjáalkotni. A romantika mély kegyelettel a történeti hagyományokhoz vonzódott. Valamennyi szellemi tudományt a rendszeres vizsgálattal szemben a történeti kutatás szelleme kezdte áthatni: minden tudomány a história jegyében alakult át. Savigny a jogot a jogtörténetben oldja fel; Grimm, nálunk Révai a nyelvtudományt a nyelv történetére alapítja; Roschertől a század végéig, Schmollerig a közgazdaságtanban is a történeti iskola uralkodik. Az irodalmi és művészeti alkotások elemzése az irodalomtörténet és a művészettörténet keretében folyik le. A teológiát is mindjobban átszövik a történeti kutatások. A filozófia pedig a XIX. század folyamán meg éppen a gondolkodás múltjának kutatásává, önnönmaga történelmévé alakul át. Ez a történeti irányzat a szellemi tudományok területén természetes, mert minden, ami szellemi, egyben történeti. Ugyanis az egyformán lepergő természettel szemben a teremtő szellemnek az a sajátsága, hogy valami újat, eredetit, addig ismeretlen értéket, előre meg nem állapítható, váratlan mozzanatot tud feltárni, olyast, ami a fejlődésnek addig föl nem merült új hajtóereje. A szellemnek ebből a nem mechanizálható, gazdagon teremtő irracionális lényegéből folyik, hogy a természettudományokkal szemben a szellemi tudományokban annyira uralkodik a történeti fejlődés gondolata.

A XIX. századnak természettudományi-naturalisztikus gondolkodása azonban a történeti tudományokban is olyan ismeretkört akart

látni, amely a változások exakt törvényszerűségét van hivatva megállapítani. Ez a pozitivizmus a történet adatait csak abból a célból akarta gyűjteni és csoportosítani, hogy a történelmet törvénymegállapító tudománnyá, a „szociális fizika.. dinamikai részévé építse ki. Ezért különös kedvvel fordul a tömegmozgalmak felé, mert a tömeg viselkedése inkább mutat a különböző korokban azonosságot, törvényszerűséget, mint az egyén cselekvése. Ennek a kollektivistikus történeti felfogásnak, mely a természettudományi kategóriák illetéktelen alkalmazásával a szellem sajátos szerepét a történeti fejlődésből kikapcsolja, egyik válfaja a marxizmusnak történeti materializmusa.

Amikor a XX. század elején a világfelfogás újra az idealizmus hullámvonalába kanyarodik, a filozófiának e gondolatsodra nyomán a történeti felfogás középpontjába újra a szellem kerül, akárcsak száz évvel azelőtt. Megszületik a „szellemtörténet.., egyelőre homályosan és tapogatózva, de aztán mind nagyobb öntudatossággal és fogalmi határozottsággal. Szépen írja le Hóman Bálint az utat, hogyan formálódott át ez az irány a történeti vizsgálat módszerévé, mely a szellemi tényezőket, a lelkiség szerepét újra jogaihoz juttatja az egyoldalú anyagi tényezők mellett a történelemben s egy-egy kor magasabb történeti szintézisére képesít, melyben az egyéni és a kollektív lélekben rejlő történetalkotó erők (vallás, világnézet, különböző eszmeáramlatok stb.) a háttérből kiemelkednek. Hóman és Szekfü ezt az átalakulást főképp a politikai történetírásra nézve mutatják ki nagyszerű példákkal illusztrálva; Thienemann Tivadar az irodalomtörténet modern formájában látva-láttatja, hogyan egészíti ki a pozitív filológiai munkát az irodalom tárgyi világában rejlő szellemi világ föltárása; Gerevich Tibor pedig a művészettörténeti tények mögött rejlő tartalmat, ideát, értéket vizsgálja, mely bennük mint jelentés objektiválódik. Gerevich a szellemtörténeti módszert vizsgálva, jellemzően idézi a neohegeliánus Crocet, aki szerint a „filozófia és a történet egy és azonos.., t. i. jelentések vizsgálata. Eckhart Ferenc több szellemtörténetet követel a jogtörténet terén, mert itt is, mint minden történeti tárgyban, a gondolat mindig előbb volt meg az intézménynél: „amint a jogfejlődésből valamely nép vagy kor szellemére következtethetünk, úgy a szellemi élet ismerete a jogintézmények nem egy rejtélyének megoldására ad útbaigazítást... Hasonlóképp finom elemzéssel kapcsolja bele Révész Imre az egyháztörténetbe, Dékány István pedig a gazdaság-és társadalomtörténetbe a szellemtörténeti módszer programját.

Bármilyen termékeny is azonban a szellemtörténeti módszer, kettőt azonnal megállapíthatunk. Először: ha nem is programszerűen, de öntudatlanul már régen alkalmazott eljárás, főképp az ú. n. művelődéstörténetben, melyet ma tágabb értelemben a „szellemtörténet“ pótol. Másodszor: széles teret enged az egyéni intuíciónak, mondhatnák divinációnak, a szubjektív sugalmaknak, a szellemeskedő általánosításnak, a könnyedén tipizáló történeti retorikának; a fogalmak egyetemes logikai hálóját sokszor az egyéni beleélőképesség és hangulat irracionális elemei pótolják észszerű megokolás híján. Viszont a megokolás, a tudományos igazolás kötelessége a szellemtudományi módszert úgy vezetni ki a szubjektivitás és művészi átélés ingóvá-

nyából, hogy a történezt minél több pozitív adat és tanúság gyűjtésére, a logikai síkon való mozgásra kényszerítse. Könyvünk szerzői — a szellemtörténeti módszer divatos kinövéseit bírálva is — számos példán plasztikusan szemléltetik, milyen termékeny és horizonttágító hatással volt a szellemtörténeti irány az egész történelmi felfogás átforgatására.

£ hatások közül csak egyet emelünk ki: a múlt század második felének különben tiszteletreméltó és fontos adatgyűjtő, aktapublikáló történetírásával szemben, mely elvesztette a szorosabb érintkezést a nagyközönséggel s nem tudta a történettudománynak annyira fontos társadalomnevelő erejét kifejteni, a szellemtörténeti irány újra képessé tette a történelmet arra, hogy fogékonyságot ébresszen a társadalomban a múltban való mélyebb eszmélkedésre. Méltán panaszkodik Hóman, hogy pár évtizeddel ezelőtt „a nagyközönség a történettudásban hovatovább valami porban és piszokban kutató özönvízelőtől különbözött, könyvekben, oklevelekben bogarászó vagy genealogizáló antikváriust kezdett látni. A történettudomány a részletkutatás jegyében elvesztette a kontaktust a pezsgő élettel, a szobatudomány színvonalára süllyedt⁴. Így a történelmi táplálék után mégis vágyó laikus rendszerint népszerű, romantikus történeti szintéziseket, fecsegő kompilációkat volt kénytelen olvasni. Szekfű hasonlókép jellemzi az adatgyűjtő részletkutatásba merülő, eszmenélküli és a múlt eleve képének egységes szintézisére csak nem is gondoló történetírást: „Vannak e korból akadémikus tudósaink, kiknek életmunkáját végiglapozva, még azon tényekről sem tudjuk meg véleményüket, melyekre pedig ők adtak ki döntő fontosságú adatokat. A történetírás és tudomány ily módon egyszerű levél- és könyvtári kutató és aktapublikáló munkává vált; az egyéniség mintha végkép meghalt volna, minden elsűrűlt, elszíntelenedett. Az Akadémia történeztudósai tehát mindinkább eltávolodtak a tömegektől s ezek politikai történeti szükségleteit ki nem elégítve, kiszolgáltatták őket olyan elemeknek, melyek a tudomány szabályait nem érezték magukra nézve kötelezőknek.“ A szellemtörténeti módszer egyik jelentékeny gyakorlati hatása, hogy a történettudományt ebből a sivár, eszmében s egyoldalú adatvilágból kiemelni segített s a szélesebb körök érdeklődését is fölgerjesztette a múlt iránt.

2. A másik alapgondolat, amely könyvünk különböző tanulmányait közös szellemi nevezőre hozza, a történetírásnak a nemzeti gondolathoz való viszonya. A történelmi érdeklődésnek felébredése ősidőktől kezdve tudattalanul, később tudatosan egybeforr a klán, a törzs, a nép, a nemzet sorsának ügyével. A rapszodosok, a bárdok, az énekmondók mind a törzs hőseit, fejedelmeit, ezek nagy tetteit dicsőítik. A krónikások, később a történetírók mindig elsősorban a saját nemzetük életfordulatait rögzítik meg, hogy a jelen elé állítsák a múlt dicső példáit, fokozzák az összetartozás érzését, igazolják a múltból a nemzet hatalmi aspirációit. Minden nemzet a maga lényegét és hivatását a múlt tükrében szemléli és e tükrön keresztül önmagába, minden más nációnál magát különbnek és fontosabbnak tartja. A történetírás a

nemzeti öntudatnak mindig legjelentősebb kifejezésformája, de egyben forrása is. Minden nemzet a maga múltját már eleve öntudatlanul bizonyos a priori elmeformával és egoisztikus érületi koefficienssel nézi. Minden nemzeti történetírással együtt jár a múlt perspektívájának kisebb-nagyobb eltorzulása, relatív eltolódása, mindig a jelen hatalmi helyzet szögéből való megítélése. A nemzetfölötti objektivitás csak messzefénylő ideál: emberfölötti valami, amire legföljebb az istenek képesek. Sőt egy nemzet kebelén belül is a különböző politikai pártok, világnézetek, felekezetek, társadalmi osztályok lelke is különböző képet szerkeszt a nemzeti múltrol: egyik sem sík, hanem többé-kevésbbé homorú vagy domború tükör.

E tükrök torzító szöghajlása koronként változik. Pompásan szemlélteti ezt a gondolatot mind Hóman, mind Szekfű a magyar politikai történetírás példáján. Az 1848/9-ik évi szabadságharcot követő liberális magyar történetírás középpontjában a közjogi, vallási és egyéni szabadságesszme áll. A múlttal való foglalkozás elsősorban arra való, hogy ennek az eszmének a nemzet életében játszott szerepét igazolja. Ez a francia nyomon járó liberális történetfelfogás „a régi korok minden jelentős eszmeáramlatában és tömegmegmozdulásában nemzeti szabadságharcot, minden elégedetlen úrban és lázadó parasztban nemzeti szabadsághóstit, minden német kapcsolatban nemzeti sérelmet, sőt árulást fedezett fel“ (Hóman). Ez a felfogás szinte a nemzet történetpolitikai dogmatikájává szilárdult, melyet csak néhány, inkább az angol történetírói típushoz tartozó historikusunknak (pl. Szalaynak) higgadtabb történet szemlélete enyhített. A magyar történet a priori a szabadságesszme történetévé egyszerűsödött oly korokban is, melyekben ennek az ideának még nyoma sem volt. A mohácsi vész utáni magyar történet — mint Szekfű kifejti — úgyszólván a Habsburgok elnyomó kísérleteire s a nemzetnek ezek ellen irányuló védekezésére redukálódott. Minthogy a közjogi szabadságidea volt történetírásunk lelke, a magyar történetnek olyan fontos korszakait, amelyekben ez az eszme háttérbe szorult, történetíróink teljesen elhanyagolták, sőt egyenest mint „nemzetietlen“ korszakokat megbélyegeztek (pl. a III. Károly korát, amikor a török kitakarodása után az ország újjáépült). Az ilyen korokkal az uralkodó függetlenségi gondolatáramlat a szabadságesszme jegyében nem tudott mit kezdeni.

Az új magyar történetírás is a történelmet elsősorban nemzeti tudománynak tartja, csak hogy nem egyoldalú politikai pártdogmatika alapján, hanem széles horizontban, kiterjeszkedve a nemzet valamennyi életmegnyilvánulására, Széchenyi szellemében a kritikától, a nemzet kollektív önismeretére való törekvéstől sem tartózkodva. Ez a sokszor kedves hagyományos felfogást is leromboló kritikai szellem tör elő mai történészeink tanulmányaiból nemcsak a politikai történelem, hanem az irodalom-, művészet-, gazdaság- és társadalomtörténet terén is. Talán legélesebben Eckhart Ferenc elmélkedésében, aki a magyar jog- és alkotmányfejlődés sajátosságára és eredetiségére vonatkozó több hagyományos tanításra önti rá a hideg bírálat választóvizét. Ez mindenesetre nem egyszer sérti egy-egy történeti illúziókat, és éles harcokat is idézhet fel. Azonban itt is minden a tudománysz

igazolás logikai erején fordul meg, melyet az érületi elemek meg nem zavarhatnak és el nem homályosíthatnak.

A történetkutatás és a nemzeti sors viszonyának szempontjából különös jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a feladatnak, melyet Mályusz Elemér a magyar népiség történeti vizsgálata számára tűz ki. Hazánk megcsonkított állapotában rendkívül fontos a nemzetközi tudományos fórumok előtt annak kimutatása, milyen szerepe volt a magyar népnek az elszakított területek földje mint lakóhely arculatának megváltoztatásában, századokon keresztül kultivált területté való átalakításában. Ezt a történeti magyar kultúrmunkát most a rabló szomszédok a földdel együtt kisajátítják s úgy tüntetik fel, mintha az ő tevékenységük eredménye lett volna, csak azért, hogy e föld birtoklásának jogcímét a nagyvilág előtt ne pusztán a jelenlegi hatalomban, hanem a történeti kultúrmunkában is tüntethessék fel. A románok kölcsönszavak és etnográfiai szokások megegyezése alapján már nagyképfői tudományos apparátusú könyvekben bizonyítgatják, hogy a székelyek voltaképp csak elmagyarosodott románok. A csehek egy emigráns orosz tudós történeti munkájával iparkodnak igazolni, hogy a szláv nyelvhatár sokkal mélyebben volt régebben, mint most, benyúlt a Dunántúlba és a Duna-Tisza közére, csakhogy erőszakkal ezek az eredeti tót vidékek később megmagyarosítottak. A németiség Auslandsdeutschtummozgalma öt nagy intézetet állított fel a külföldi németiség tanulmányozására, amelynek körébe vonják a német települési történeti kutatást is. Valóságos tudományos küzdelem folyik a nemzetek között elterjedésük, történeti kultúrmunkájuk és érdemeik kimutatásában, melynek nem jelentéktelen része a helytörténet tudatos és sok fáradságot kívánó művelése. A modern módszerű helytörténet tudja ugyanis legjobban igazolni, melyik fajú nép vetette meg valamely vidék gazdasági és szellemi kultúrájának alapját s így melyik nemzetet illeti meg az elsősültségi elvitázhatatlan történeti joga. Mályusz fájdalommal állapítja meg helytörténeti irodalmunknak teljes elhanyagoltságát. Sem nálunk, sem az elszakított területeken ez a nemzetpolitikai szempontból annyira fontos történeti kutatás még a legprimitívebb követelményeknek sem felel meg, annál kevésbé, mert eddig helytörténeti monográfiáinkat nagyrészt tanulatlan dilettánsok tákolták össze. A helytörténetnek, a magyar népiség történetének nemzetközileg annyira jelentős kutatása azt követelné tőlünk, hogy az elszakított kisebbségek számára is mi neveljük fel a szakembereket, ami szegénységünk miatt egyelőre a legnagyobb akadályokba ütközik. „Ma — úgymond — sem a Felvidéken, sem Erdélyben nem rendelkezik a magyarság oly történetírói gárdával, mely a reá váró megsokszorozódott feladatokat megoldhatná s így kedvezőtlenebb helyzetben van, mint az erdélyi szászság, amelynek nem hiányoznak modern szakképzett történetírói.“ De akkor — hangzik föl az aggasztó kérdés — ki fogja az elcsatolt területeken komoly tudományos érvekkel megvédelmezni nemzetiség-történeti szempontból a magyarság igazát és történeti öntudatát a cseh és román történethamisításokkal szemben? Ez valóban a mai magyar történettudomány egyik legégetőbb lelkiismereti ügye.